Jouko Jääskeläinen

Luottamusyhteiskunnan arvot, oikeudet ja velvollisuudet

Lausunto eduskunnan tulevaisuusvaliokunnalle, yhteisistunnossa kirkolliskokouksen tulevaisuusvaliokunnan kanssa keskiviikkona 21.3.2018.

Kysymyksenasettelusta

Lausunnossani paneudun siihen, mitä otsikossa mainitut käsitteet tarkoittavat, miten ne suhtautuvat toisiinsa ja miten näin avautuvia ilmiöalueita voidaan tutkia. Lopuksi arvioin sitä, miten erilaiset ratkaisumallit käyttäytyvät ja näyttäytyvät sekä mitä otsikon aihekokonaisuus parhaimmillaan tarkoittaisi.

Luottamusyhteiskunta ja yhteisöllinen yhteiskunta

Luottamusyhteiskunta on termi, jota voidaan pitkälti pitää synonyymina termille yhteisöllinen yhteiskunta. Yhteisöllisyyden kysymyksiä olen käsitellyt väitöskirjassani sekä eräissä muissa yhteyksissä. Käytän näitä termejä tässä yhteydessä pitkälti toistensa synonyymeina.

Arvot todentuvat toimintatavoissa

Arvot ovat eräänlainen yläkäsite sille, mitä pidämme tärkeänä ja tavoittelemisen arvoisena. Arvoista ja arvokartoista on tehty laajoja maakohtaisia ja kansainvälisiä tutkimuksia. Arvot voidaan myös tiivistää kokonaisuuksiksi sillä perusteella, millä elämänalueilla niitä käytetään.

Käytännössä arvot näkyvät ja todentuvat siinä, miten elämässä toimitaan. Arvoilla pelkkinä käsitteinä tai ihanteina on tutkimuksellinen ja periaatteellinen merkityksensä, mutta tärkeämpiä ovat käytännössä toteutuneet arvot. Sekä luottamusyhteiskuntaan että yhteisölliseen yhteiskuntaan liittyy ajatus siitä, että yhdessä oikeiksi koetut tai yhdessä sovitut arvot näkyvät konkreettisesti niissä toimintaperiaatteissa, joiden mukaan yhteisesti eri elämänalueilla toimitaan.

Esimerkkejä eritasoisista arvoista

Voimme yksinkertaistuksen vuoksi poimia esille joitakin meille läntisissä demokratioissa yhteisiksi koettuja arvoja ja toimintatapoja:

- kenelläkään ei ole oikeutta tappaa ketään

- rehellisesti hankittua omaisuutta ei saa ottaa pois
- kenestäkään ei saa sanoa väärää todistusta eikä ketään saa millään tavoin väärinkäyttää

Mainitut eräänlaista yleistä yhteisöllisyyttä kuvaavat esimerkit ohjaavat meitä miettimään sitä, miten pitkälle tai syvälle yhteisöllisyyttä ja luottamusta kuvaavat arvot oikeasti ohjaavat ihmisten elämää.

- miten suhtaudutaan valtioihin, joissa ihmisten henki on käytännössä vaarassa; edellyttävätkö arvomme väliin astumista
- miten pitkälle tuloja voidaan verottaa ja miten on suhtauduttava tuloeroihin – tunnettuja erityiskysymyksiä ovat vaikkapa suhtautuminen kasinotalouteen tai vastuu epäoikeudenmukaisista pääomavirroista kehitysmaiden ja rikkaiden maiden välillä
- voiko lähimmäisen virheitä käsitellä ’julkisesti’ ja pitäisikö pahalle kääntää toinen poski.

Haasteellinen on kysymys siitä, miten pitkälle yhteisöllisyyden toteuttaminen velvoittaa. Onko mahdollista asettaa tavoitteeksi sellainen luottamusyhteiskunta, jossa hyvän tulee voittaa ja se voittaakin, havaitut ongelmat tutkitaan ja oikeus palautetaan. Voinko luottaa siihen, että ahkeruuteni palkitaan ja että saan oikean hinnan työstäni ja tuotteistani, aineellisista ja henkisistä. Kannattaako tällaiseen ajatusmalliin orientoitua vai onko yksilön, ryhmän ja kansakunnankin parempi huolehtia omasta edustaan.

Oikeuksien ja velvollisuuksien pariteetti

Useimmat historialliset yhteiskunnat ovat rakentuneet velvollisuuksien luettelemiseen, lainsäädännössä tai muutoin. Tämä asennoitumistapa on ehdottomasti yleisin ja pitkäaikaisin yhteiskuntien historiassa. Velvoitteiden perusteet ovat voineet olla uskonnollisia, hallitsijoiden asemaan perustuvia tai joskus ideologisiakin.

Eläminen ja elämisen kriteereiden asettaminen ihmisoikeuksien tai muutoin määriteltyjen oikeuksien kautta on modernimpi ilmiö ja lähinnä erilaisten ihmisoikeuksien julistusten kautta syntynyt.

Asiaa monimutkaistaa se, että osa oikeuksistamme ja velvollisuuksistamme toteutuu tai on määriteltävissä yksilöiden, perheiden tai sukujen piirissä. Osa asetelmista taas rakentuu yksilöiden ja valtion väliselle akselille.

Vaikka oikeudet/velvollisuudet asetelman historia on yleensä lähtenyt velvollisuuksien pohjalta, oikeuksilla ja velvollisuuksilla ei sinänsä välttämättä ole ristiriitaa keskenään. Esimerkiksi tuntemamme Kymmenen käskyn ihmissuhteita koskevat määräykset ovat sekä oikeuksia että velvollisuuksia. Vaikkapa varkauden kieltäminen minulta on samalla muiden ihmisten omaisuuden oikeuksien turvaamista minun väärinkäytöltäni.

On selvää, että oikeuksien ja velvollisuuksien tasapaino toteutuu parhaiten yhteisöllisessä eli luottamusyhteiskunnassa.

Usein siteerattu ns. kultainen sääntö – joka löytyy jonkin verran eri muodoissaan eri tahoilla mutta selvimmin juutalais-kristillisessä perinnössä ja kungfutselaisuudessa – ei aina ole riittävä indikaattori tässä yhteydessä. ”Toimi niin kuin toivot toisten sinulle tekevän” ei välttämättä riitä yleiseksi periaatteeksi – joissakin tapauksissa se voi asettua tavallaan liian matalalle. Esimerkiksi yhteiskunnan rangaistessa väärin tekijää tuo lause sopii huonosti yleisohjeeksi tuomarin työtä varten. On muistettava, että kristinuskon ja juutalaisuuden keskeisin käskyjen ydin tarkkaan ottaen on rakastaa Jumalaa yli kaiken ja lähimmäistään niin kuin itseään.

Yhteisöllisyyden määritteleminen

Käytännössä useimmat yhteiskunnat ja aatesuunnat voidaan asettaa nelikentälle akseleilla

- pakko/käskyttämien – vapaus/yksilölliset ratkaisut sekä
- moraalinen korostus/moraalisten tavoitteiden saavuttaminen – taloudellinen korostus/taloudellisten arvojen saavuttaminen.

Saman tarkastelujanan eri päissä olevia vastakohtia ovat pakkoon tai käskytykseen perustuvat yhteiskunnat suhteessa liberalistisiin tai mosaiikkimaisten arvojen vapautta toteuttaviin yhteiskuntiin.

Tälle nelikentälle voidaan suhteellisen kattavalla tavalla asettaa useimmat yhteiskunnat ja aatesuunnat. Eri elämänalueilla niissä saatetaan toteuttaa vähän erilaista pakkoa tai vapautta.

Kuvio 1. Kulttuurien arvoulottuvuudet: henkinen versus materiaalinen, yhdenmukaistava versus sirpaloiva toimintatapa sekä näin syntyvät yhteiskunnalliset toimintatavat.

Kuvio 2. Yhtenäiskulttuureista mosaiikkimaiseen ajattelutapaan. Suomalainen kehitys esimerkkinä länsimaisesta viimeisestä sadasta vuodesta.

Kuvio 2 esittää, miten suomalaisen yhteiskunnan historiassa on nähty eri aatesuuntiin pohjautuneita yhtenäiskulttuureita. Näistä, esimerkinomaisesti 1920-luvun asetelmista, on niin eri aatesuunnissa kuin eri väestöryhmissäkin kuljettu kohti mosaiikkimaista arvojen moninaisuutta tai hajautumista. Tämä koskee niin taloudellisia kuin yksilömoraalisia periaatteita.

Ihanteelliseen ajatteluun perustuva yhteisöllinen yhteiskunta asettuu nelikentän keskukseen. Termi on pitkälti synonyymi luottamusyhteiskunnalle. Sen piirissä toimitaan vapaaehtoisesti valittujen, yhteisten arvojen pohjalta. Missä määrin tällaisia yhteiskuntia ja yhteisöjä löytyy, on tietenkin haasteellinen kysymys.

Viisi kriteeriä

Yhteiskuntien arvoratkaisuja voidaan tarkastella viidellä kriteerillä, joista hyvin keskeinen on yhteisöllisyys. Merkittävä tarkastelupari muotoutuu siitä, nojautuuko yhteiskunta instituutioiden käyttöön vai yhteisöllisyyteen. Yleensä jompikumpi näistä on etusijalla. Hyvin voimakkaat instituutiot voivat estää yhteisöllisyyden hyödyntämistä. Käytännössä instituutiot usein hoitavat juuri yhteisöllisiä arvoja.

Toinen tarkastelu muodostuu talouden ja yksilömoraalin toteutumisen arvioinnista. Molempia periaatteita tarvitaan. Historiallisesti on selvää, että periaatteet vaihtelevat ja ovat myös painotuksiltaan erilaisia. On selvää, että eri eettisyyden lajit elämässä myös kohtaavat toisensa ja sekoittuvat toisiinsa.

Moraalin tutkimisen historiassa hyvin merkittävää on arvioida sitä, miten moraaliperiaatteisiin on päädytty. Uskontojen piirissä ilmoitus on usein ohjannut myös käytännön moraalivalintoja, lännessä varsinkin valistuksen aika nosti järjen ja havainnot keskeisiksi elämän ohjenuoriksi, käytännössä arvoihinkin vaikuttamaan.

Havaintoja rakenne- eli talousmoraalista ja yksilömoraalista

Sekä taloutta että yksilön käyttäytymistä koskeva arvojen muodostus eli moraalinen ohjeistus ovat keskeisiä luottamusyhteiskunnalle. Eri aatemaailmoissa ne ovat saaneet erilaisia painotuksia, tavoiteltavaa tietenkin olisi tietty tasapaino eli ikään kuin kaksi yhdenpituista jalkaa.

Mahdollisuus tehdä työtä, hoitaa omat ja läheistensä asiat, menestyä sekä epäonnistumisen jälkeen aloittaa uudelleen ovat järkeen käypiä moraalisia talouden periaatteita. Niiden tulisi kertautua myös muualla kuin yksilötasolla. Perinteisesti yksilöllisiä moraaliarvoja korostaneen juutalais-kristillisen perinnön piiristä löytyy malli, jossa syvin taloudellinen yhteisöllisyys toteutettiin viidenkymmenen vuoden jaksoilla turvaamalla oikeus ilmaiselle paluulle oman suvun perintömaalle.

Eri aatesuunnissa hyvinä pidettyjen moraali- tai talousopillisten ohjeiden soveltaminen tasapainoisesti käytäntöön on huomattavasti vaikeampaa kuin ohjeiden luetteleminen. Yhteisöllisyyden ja luottamuksen perustana olevien arvojen sisältö on historiallisesti muuttunut. Esimerkiksi mainitsemani Kymmenen käskyn laki on pitkään ollut länsimaisen oikeusperinteen johtava periaate, mutta sen sovelluksista on sekä erimielisyyttä että yhteisymmärrystä.

Jos yksilöiden keskellä tai yksilöiden ja virallisen vallan suhteissa ei vallitse luottamuksen ilmapiiriä eli ei vallitse yhteisymmärrystä tavoiteltavasta ja ei-tavoiteltavasta tilasta, on kyse tietenkin ristiriitatilanteesta.

Jokainen yhteiskunta kohtaa myös sen, että vallankäytön tai alistamisen kautta ei saavuteta hyviä tuloksia. On selvää, että ilman arvojen ja velvollisuuksien tasapainoa tulevaisuus ei rakennu tasapainoisesti.

Uskonnollinen ja kokemukseen perustuva moraalitieto

Yhteisöllisyyden ja luottamuksen toteutumisen kannalta eräs keskeinen kysymys ovat yhteisöarvojen perusteleminen ja niiden lähtökohdat. Aihe on edelleenkin ajankohtainen myös ns. liberaalissa lännessämme.

Erityisesti islamin tulkinnoissa on monia kiinteitä eli uskontoon perustuvia henkilökohtaisen ja osin taloudellisenkin moraalin periaatteita. Monet näistä korostavat omaa yhteisöä eli ummaa. Filosofinen ja poliittinen ideologia, marxilaisuus, on kantanut mukanaan paljon ’lukittua’ ainesta: kiistelty teoria tuotantovoimien kehityksen ratkaisevasta roolista ja päällysrakenteen eli ideologioiden toissijaisuudesta on esimerkki tästä.

Viime vuosikymmenien esimerkistä arvojen ja käytännön suhteesta käyvät ns. fundiksien ja reaalojen väliset katsomukselliset kiistat saksalaisessa vihreässä

liikkeessä. Fundiksilla korostuu ajatus, että kapitalismi ja kommunismi ovat kaksi eri kaistaa väärään suuntaan menevällä moottoritiellä.

Juutalais-kristillisessä perinnössä sekä ilmoitustiedolla että ymmärryksen käytöllä on tilansa. Esimerkiksi luterilaisessa tulkinnassa maalliselle esivallalle jää hengellisen esivallan rinnalla erityinen rooli ja tiettyyn rajaan asti vapaa harkintavalta. Harkintavallan rajoista on käyty vuosisataista keskustelua ja kiistaakin.

Eurooppaan ja siis meihinkin vaikuttaneiden aatesuuntien ratkaisumallit ovat olleet hyvin erilaisia. Valistuksen periaatteisiin kuului ja kuuluu järjen ja päättelyn korostaminen. Periaatteet, jopa moraalisetkin, lopulta löytyvät yhteisöjen elämänkokemuksen ja arvioinnin perusteella.

Taloudellinen liberalismi torjui varsinkin taloudellisia sääntelyjärjestelmiä. Siihen on liittynyt paljon eettistä pohdiskelua. ’Ekologinen liike vihreät’ asettaa talouden oikeellisuuden kriteeriksi tasapainon luonnon kanssa.

Eurooppalaiseen ajatusmaailmaan vaikuttaneista uskonnoista juutalaisessa perinteessä tiukka ortodoksi pitää ihmisten pyrkimystä valtion perustamiseen arveluttavana ja sosialistinen sionisti rientää ostamaan rakennustarvikkeita osuustoimintaliikkeestä. Kristinuskon tulkintaan keskeisesti kuuluu pyrkimys hyvään ja luottamus Jumalan maailmanhallintaan, mutta epäily suhteessa omiin mahdollisuuksiin.

Monet suomalaiset korostukset yhteisöllisyyden toteuttamisen yksityiskohdissaan ovat sekoituksia eri aatesuuntauksista ja meille keskeisessä asemassa vaikuttaneeseen kristinuskoon liittyneistä perusteluista. Tässä ajassa koettujen korostusten moninaisuus antaa perustaa moniarvoisen luottamusyhteiskunnan luomiselle, mutta aivan helposti ei löydy tilaa täsmällisille määrittelyille.

Kysymys monikulttuurisuudesta ja meille uusien ajatussuuntien nivominen osaksi arjen suomalaisuutta ei ole aivan yksinkertaista. Moni uussuomalainen tuo mukanaan myös omia ’voimakasrajaisia’ taustojaan. Ajatusmalli siitä, että yhteisiä arvoja tarvitaan julkisessa tilassa ja suuntauksittain vaihtelevia arvoja voidaan noudattaa yksityisessä tilassa, on kovin yleisellä tasolla ja sen eräät tulkinnat voivat antaa tilaa meidän näkökulmastamme katsottuna väärinkäytöksille.

Ideaalin piirtäminen ja noudattaminen

Luottamusyhteiskunnassa, mitä nimitystä voidaan pitää pitkälti synonyyminä yhteisölliselle yhteiskunnalle, yhteiset arvot on otettu käyttöön ja koettu kaikkia velvoittaviksi ja oikeuttaviksi. Oikeudet ja velvollisuudet ovat tasapainossa keskenään ja koskettavat kaikkiakin eri elämänalueita.

Ajatus siitä, miten pitkälle tällaiseen todellisuuteen voidaan päästä, vaihtelee. Länsimaisessa arvoltaan moninaisessa hyvinvointia tavoittelevassa yhteiskunnassa kokonaisuus väkisinkin muodostuu osin hyvin erilaisten tavoitteiden tasapainottamisesta. Tämä asetelma on haasteellinen eikä sen pitkäkestoisuutta ole testattu.

On selvää, että luottamusyhteiskunnan ja yhteisöllisen yhteiskunnan aito tavoittelu edellyttää eräänlaista työrauhaa myös lähiympäristössä. Ihanne, kuten luottamusyhteiskunta, on herkkä todellisuus. Se voi joutua alttiiksi myös ympäristöstä tuleville haasteille ja kielteisille vaikutteille.

Arvioitaessa, miten kuvattu tavoite toteutuu, voidaan ja tulee tehdä viisi tarkastelua. Ne koskevat talouden ja yksilömoraalin sisältöä ja niiden toteutustapaa; kolmanneksi ja neljänneksi instituutioiden roolia ja yhteisöllisyyden roolia sekä näiden keskistä suhdetta. Viimemainittuhan näkyy mm. talouden ja moraalin toteuttamisessa. Viidenneksi on arvioitava valmiin ja hankitun eettisen tiedon suhdetta.

Jouko Jääskeläinen, valtiotieteiden tohtori, Ajatushautomo Kompassin hallituksen jäsen. Eduskunnan jäsen 1991-2003 sekä 2011-2015. Järjestöaktiivi.

Jääskeläinen, Jouko (2008) *Yhteisöllisyys juutalaisessa kansallisuusajattelussa ja Israelin valtion itsenäisyysjulistuksessa*. Omakustanne, Ykkös-Offset Oy, Vaasa. Väitöskirja, Helsingin yliopisto.

Jääskeläinen, Jouko (2007) *Arvomme − mistä ne tulevat?* Omakustanne, Edita Prima Oy, Helsinki.

Jääskeläinen, Jouko (2017) *Uutta yhteisöä etsimässä. Seitsemän näköalaa politiikasta, uskonnosta ja arvoista.* Kustannusosakeyhtiö Päivä, Tampere.